

РЕФЕРАТ

циклу наукових праць

«Дитина в епоху війн і соціальних катаклізмів: історико-антропологічний аналіз моделі дитинства в Гетьманщині»

д.і.н. Сердюк Ігор Олександрович

Актуальність. Історія дитинства упродовж останніх десятиліть є важливим складником світової історіографії. Сьогодні тільки науковий ресурс academia.edu за запитом «history of childhood» видає понад 90 тисяч текстів. Популярність таких студій зумовлена антропологічним поворотом в історичних науках та дітоцентричністю сучасного суспільства. Сьогоднішня модель дитинства – конструкт модерної доби, засадничі зміни у його побутуванні в європейському суспільстві пов'язані з епохою Просвітництва. Для історії України Просвітництво найперше асоціюється з інкорпорацією до Російської імперії та низкою урядових ініціатив. На тлі дискусій про успішність останніх, саме (не)втручання держави у родинне життя може слугувати мірилом успіху і глибини змін. Тому дитинство у ролі маркера побутування соціуму важливе для вивчення історії Гетьманщини. Окрім того, проблематика є актуальною й на емпіричному рівні. Діти, котрі становили значну частину тогочасного суспільства, залишилися «мовчазною меншістю» не тільки на сторінках джерел, а й у працях українських дослідників, адже останні вивчали козацьку добу переважно з погляду військової історії, біографістики, політичних та економічних перетворень, соціальної стратифікації. Відзначимо, що наявні вітчизняні дітознавчі розвідки концентруються переважно довкола вивчення і тлумачення етнографічного матеріалу ХІХ – початку ХХ ст., тобто стосуються часу, коли в українському суспільстві почав формуватися модерний концепт дитинства. Натомість дана робота концентрується на вивченні доетнографічних писемних джерел ХVІІІ ст.

Ключова ідея дослідження. У представленому циклі наукових праць вперше у вітчизняній історичній науці на основі історико-демографічного, мікроісторичного та історико-антропологічного підходів вивчається феномен дитинства, як соціального конструкту, що функціонував у суспільстві Гетьманщини ХVІІІ ст. Дитинство розглядається як маркер побутування соціуму, котрий сприяє глибшому розумінню патріархальності, родинної економіки, повсякденного життя, (не)дієвості втручання держави та дисциплінування населення.

Територіально роботи циклу праць репрезентують Гетьманщину, котра у XVIII ст. складалася з десятиох лівобережних полків. Ця територія, попри локальні включення спільнот греків, старовірів, російських військових тощо, мала етнічно й конфесійно гомогенне населення. Вона накладалася на межі Київської митрополії та Переяславсько-Бориспільської єпархії. Такі компактність і однорідність неабияк важливі для дослідження дитинства практично з «нуля». Щодо хронології, то глибшому зануренню у другу половину XVII ст. заважає відсутність облікових джерел, котрі дуже цінні для цього дослідження і, по суті, вводять дитину у поле зору історика. Загалом дитина стає помітною у такій документації, починаючи із 1720-х рр. після запровадження тотального церковного обліку населення (метричні книги, сповідні розписи). Верхня хронологічна межа формально сягає 1781 р. – часу скасування полково-сотенного устрою й трансформації Гетьманщини у намісництва Російської імперії. Разом з тим це період великих модернізаційних зрушень та просвітницьких ініціатив, які в тривалій перспективі зумовили істотні суспільні трансформації. Додатково у дослідженнях використано матеріали XVII та початку XIX ст., а побутування дитинства розглянуто у більш широкому європейському контексті.

Обґрунтування об'єднання наукових праць в єдиний цикл. Представлені наукові праці об'єднані в єдиний цикл спільним методологічним спрямуванням, завданнями, предметом та об'єктом дослідження, єдністю одержаних наукових результатів. Монографії підсумовують найважливіші вузлові питання досліджень, а статті конкретизують та поглиблюють вивчення окремих його аспектів.

Наукова новизна циклу праць полягає в тому, що:

- здійснено аналіз писемних джерел Гетьманщини стосовно їхнього інформаційного потенціалу у відображенні різних аспектів дитинства;
- проаналізовано «дитячу» риторичну культуру текстів, витворених «освіченою» культурою, та її співвідношення з практиками простолюду;
- на основі різних підходів і критеріїв з'ясовано вікові межі дитинства та його періодизації у баченні суспільства Гетьманщини;
- комплексно досліджено найважливіші явища в житті дитини у традиційному релігійному суспільстві (народження, хрещення, смерть);

– вивчено бачення цих явищ тогочасним соціумом, а також відповідні стратегії та ритуальні практики дорослих, пов'язані з народженням, хрещенням, похованням дітей;

– реконструйовано механізми соціалізації дитини в суспільстві Гетьманщини, зокрема й через найману працю, учнівство, перебування поза власною родиною;

– встановлено, що така соціалізація відбувалася через набуття навичок, контактів і певного символічного капіталу, що пояснює важливість дитячої праці ширше, ніж з позицій «експлуатації» чи економічної вигоди;

– актуалізовано питання ставлення до життя і смерті дитини, емоційної прив'язаності батьків до своїх нащадків, іншування байстрюків і дітей-жебраків, сприймання школярів та малолітніх сиріт;

– визначено основні демографічні характеристики населення Гетьманщини, що стосуються вікової когорти дітей (коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту, фертильності, індекс дітності, сезонність та річні коливання народжуваності і смертності тощо);

– вивчено соціалізацію дитини з точки зору теорії life cycle service, запропонованої європейськими істориками для пояснення позаекономічних аспектів дитячої праці і наймитування;

– досліджено середовище та матеріальний складник дорослішання дитини (дитячий простір і житло, одяг, іграшки тощо);

– з'ясовано вплив християнської моралі та релігійних норм на родинне життя в суспільстві Гетьманщини; взаємодію традиційного і новацій, насаджуваних державою «згори»; вплив Просвітництва та нових знань про природу людини на бачення дитинства.

У комплексі роботи циклу праць засвідчують, що доба Гетьманщини надзвичайно цікава для історика дитинства як своєю маловивченістю, так і суперечливістю. У XVIII ст. під впливом Просвітництва сюди вже надходили нові знання про природу дитини та її виховання, однак вони не знайшли жодного практичного втілення. Тут побутувала «стара» модель дитинства, притаманна традиційному доіндустріальному суспільству з релігійним (християнським)

світоглядом. Її вивчення дало підстави формулювання концептуальних узагальнень, представлених нижче.

Історія дитинства сьогодні є добре освоєним напрямом світової історіографії з великою бібліографією знакових досліджень, виконаних на основі різноманітних наукових підходів. Зацікавленість істориків цією тематикою пов'язана з антропологічним поворотом і спробами вивчати дитинство як соціальний конструкт, котрий із Середньовіччя й до XVIII ст. був відмінним від сучасної його моделі. Нині головним питанням залишається те, як конструюються такі моделі, а проблематика вивчається з точки зору демографії, соціальної історії, історії уявлень, історії речей. Українська історіографія домодерного дитинства здебільшого зупинилася на досягненнях початку XX ст., а досліджень на матеріалах Гетьманщини практично немає.

Потенційне коло джерел для вивчення дитинства представлено доволі універсальними для істориків-ранньомодерників текстами. Однак їх використання потребує постановки особливих запитань, адже діти, будучи «мовчазною меншістю» суспільства Гетьманщини, не залишили по собі писемних свідчень, дитячі репліки та біографії передані мовою і пером дорослих чоловіків. Таким чином, джерела не прямо відображають якусь «реальність», а репрезентують її через риторичну, особливості діловодства, патріархальність авторів, релігійність моральних авторитетів і ще багато інших нашарувань.

Розуміння віку дитинства та природи дитини загалом у Гетьманщині ґрунтувалося насамперед на нормах християнського віровчення. При цьому вчена культура оперувала специфічним набором маркерів на позначення різних етапів дитинства і дорослішання, запозичуючи вікову періодизацію з норм римського права та нумерології Святого Письма. Однак «писані» вікові періодизації слабо відповідали уявленням простолюду. Основною точкою дотику між церковною догматикою і народною побожністю є бачення семирічного віку як найважливішого «вододілу» у розвитку дитини. Цьому сприяла символіка числа «7», яка знаменувала настання «церковної дієздатності», коли дитина ставала «маленьким дорослим». У повсякденному житті цей перехід не був різким і не мусив чітко збігатися з біологічним віком. Дорослішання могло асоціюватися з першою сповіддю, виконуваними роботами, змінами зовнішності, набуттям нових соціальних статусів.

Вивчення демографічних характеристик дитячої вікової когорти показало, що її структура найперше визначалася механізмами смертності, а також міграційними процесами. Останні впливали на статеву-вікове співвідношення дітей у конкретних населених пунктах та визначали різну чисельність хлопців і дівчат у великих містах і селах. Загалом суспільство Гетьманщини було молодим, зростаючим і характеризувалося оптимальним співвідношенням між працюючими та їдцями. Отримані дані дають змогу скоригувати усталені етнографічні уявлення про багатодітність населення Гетьманщини та домінування багатодітних родин.

Народжуваність у Гетьманщині була надвисокою, але значно нижчою від біологічного максимуму. У середньому за життя жінка народжувала 4–7 разів. Народжуваності сприяли відсутність контрацепції та налаштування на прокреацію, що його транслювало християнське віровчення. Потреба в дітях була зумовлена й економічними міркуваннями, а також необхідністю глорифікації батьків, оскільки безпліддя вважали карою за гріхи. Число народжень знижували: високий середній вік вступу у шлюб, перманентне перебування без чоловіків жінок дітородного віку, недоїдання, хвороби, тяжка фізична праця, висока смертність породіль. Кожні пологи були важким випробовуванням, успіх якого також залежав від повитухи. Її значущість у суспільстві Гетьманщини засвідчує побутування спеціального маркера у діловодній документації, а також участь баби в ритуалах легітимації та включення новонародженого в соціум.

Найважливішим комплексом ритуалів у контексті дитинства було хрещення. Воно вводило дитину в коло християнської спільноти, а також у поле зору держави. Узагальнений проміжок між біологічним і «церковним» народженням на матеріалах Гетьманщини визначити практично неможливо. Гіпотетично для старшини він становив близько тижня, для простолюду міг бути більшим, попри позірну налаштованість поспішати з хрещенням малюків. Хрещення ставало підставою для реалізації стратегій дорослих. Великий пласт привітань, святкування хрестин, обдаровування родильним хлібом та інші моменти вказують на використання народження й охрещення дитини для розширення чи налагодження соціальних зв'язків та установа ритуальної родинності. Для цього функціонував інститут хрещених батьків, роль якого виходила за канонічні межі й була важливим

складником функціонування суспільства Гетьманщини – від вирішення політичних питань до турботи про похресників. Хрещення включало і вибір імені. Із широкого кола пропонованих святцями в Гетьманщині використовували доволі обмежений набір. Ця «обмеженість» не була результатом жорсткої прив'язки до дати хрещення, а зумовлювалася свободою вибору і «модою» на найпопулярніші імена.

Вивчення дитячої смертності засвідчило, що четверо дітей з десяти охрещених доживали до п'ятирічного віку. Це один із чинників, який визначав дітність родин і відсоток дітей у населенні. Дитяча смертність мала сезонну циклічність, а також зазнавала істотних річних коливань. Назагал смерть немовлят суспільство не розцінювало як трагедію, проявляючи байдужість. Її особистісне сприймання було амбівалентним та залежало від віку дитини, обставин упокоєння. Інакше ставлення до смерті дитини простежується у поховальних і жалобних практиках, що зумовлено специфікою ставлення до дитячої смерті, меншою цінністю її життя та баченням малолітньої дитини як такої, що безгрішна й автоматично потрапить до раю. Особливим було сприймання смерті неохрещених малюків, чії душі після смерті православна догматика невизначено розміщувала в «особливому місці» поза пеклом і раєм, що давало широкий простір для трактувань у межах народної побожності.

Особливості догляду за немовлятами визначалися зайнятістю членів родини у господарстві, специфікою уявлень про природу маленької дитини. Бачення немовляти як безстатевої «незрозумілої істоти» простежується в обмеженому утилітарному наборі специфічних речей, призначених для найменших (колиска, повивач, сорочечка). Натомість більш старші дітки вже мали цілком дорослий одяг, почасти успадкований від старших родичів або ж перешитий зі зношених одяганок батьків. Соціум ще чітко не відсепаровував дитяче і доросле в сенсі матеріальної культури, гри, домашнього й публічного простору. З певного віку дитина була органічною частиною дорослого світу, що сприяло її соціалізації та розвитку.

Засадничим складником соціалізації дитини була праця, котра, попри її низьку «монетизацію», спрямовувалася на результат і максимальне використання фізичних можливостей дітей. Їй була притаманна гендерна спеціалізація – від появи першої трудової опозиції «нянька/підпасок» до віддавання хлопців у ремесло, а дівчат у найми. Статевий і віковий поділи, зміна виконуваних робіт, характер і розміри платні були важливими маркерами дорослішання. Працюючи, дитина отримувала навички,

встановлювала нові зв'язки, долучалася до різних спільнот, набувала соціального капіталу. Врахування цих нематеріальних набутоків дуже істотне для розуміння учнівства й наймитування як тимчасових і проміжних етапів життєвого циклу в Гетьманщині.

Діти могли набувати різних соціальних статусів, котрі виокремлювали їх із загалу та вмикали механізми іншування, які проявлялися у різних формах – від маргіналізації (байстрюки, жебраки, школярі) до глорифікації (сироти). Уявлення про «інших» дітей ґрунтувалися на християнській моралі, народній побожності та суспільних стереотипах. Роль держави у цьому контексті була мінімальною.

Загалом модернізаційні урядові ініціативи Російської імперії майже не відобразилися на дитинстві в Гетьманщині. Найуспішніших урядових ініціатив варто було очікувати у тих царинах, які стосуються позародинного життя: медицині, функціонуванні освіти, опіці над неповнолітніми представниками маргіналізованих груп. Однак ці сфери, окрім освіти, залишалися більше у компетенції традиційного суспільства та церкви. Всупереч просвітницькій риторичі реальні зміни відбулися тільки стосовно віку кримінальної відповідальності й пом'якшення покарань неповнолітніх. Таким чином, у суспільстві Гетьманщини, котре у XVIII ст. намагалася унормувати Російська імперія, дитинство і родинне життя були сферами, що зазнали найменших змін.

Організаційне та грантове забезпечення досліджень. Цикл праць частково виконувався як складник держбюджетної наукової теми молодих вчених МОН України «Дитина й дитинство у державно-правовому регулюванні, релігійних нормах та народних уявленнях середньовічної і ранньомодерної України» (2017–2020 рр., номер державної реєстрації 0117U004973, керівник – автор циклу праць І. О. Сердюк). Окремі аспекти проблеми досліджено за грантової підтримки Міжнародної асоціації гуманітаріїв (короткотерміновий грант на 2010–2011 рр.), Наукового товариства імені Шевченка в Америці (гранти 2014, 2016 рр. на дослідження за темами «Дитина перед лицем смерті: дитяча смерть і смертність у суспільстві Гетьманщини XVII–XVIII ст.» і «Наймит, учень та сирота: дитина поза власною родиною в суспільстві Гетьманщини XVII–XVIII ст.»).

Практичне значення та популяризація дослідження. Цитування праць даного циклу засвідчує, що результати роботи вже використовуються у процесі написання

праць з історії України XVII–XVIII ст., історичної демографії, історії Гетьманщини. Результати дослідження введено у навчальний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, зокрема під час розроблення авторських навчальних дисциплін «Родина і шлюб в історії України», «Історія дитинства: матеріальна культура, візуальні та писемні джерела»). Дослідження має значний популяризаторський складник, за його результатами опубліковано 4 науково-популярні статті в журналі «Локальна історія», підготовлено низку інтерв'ю (зокрема в таких виданнях, як «Фокус», «Захід.нет»), записано декілька відеопередач (цикли «Історія без бромум», «Історія з м'ясом»), проведено близько десятка презентацій у провідних університетах країни. Промоції досліджень посприяло те, що основна монографія циклу праць (книга «Маленький дорослий») отримала найпрестижнішу нагороду в галузі української гуманітаристики – Міжнародну премію імені Івана Франка. Цей факт також засвідчує визнання результатів роботи вітчизняною та міжнародною фаховою науковою спільнотою.

Цикл праць складається із 4 монографій (1 одноосібна, 1 англійська), бібліографічного покажчика, 34 статей у фахових наукових виданнях (з них 2 статті у виданнях індексованих у б.д. Scopus), 11 статей та матеріалів наукових конференцій. Автором отримано 4 свідоцтва про авторське право на твір.

Загальний індекс цитування публікацій, що складають цикл праць за даними міжнародної наукометричної бази Google Scholar складає 129, h-індекс дорівнює 5; за даними міжнародної наукометричної бази Scopus кількість цитувань публікацій складає 2, h-індекс дорівнює 1.